PUNE RESEARCH SCHOLAR ISSN 2455-314X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL VOL 7, ISSUE 2

भारतीय संविधान व महिला अधिकार एक राजकीय अभ्यास

डॉ. एन. डी. बालपांडे
राज्यशास्त्र विभाग
न. प. शिवाजी महाविद्यालय
मोवाड, तह- नरखेड जि- नागपूर
महाराष्ट्र भारत

सारांश

भारत हा विभिन्न संस्कृती आणि धर्मांचा देश आहे. 15 व्या शतकात भारतात ब्रिटिशांच्या आगमनाने लोकांच्या जीवनात आणि वागण्यात मूलभूत बदल घडविला. या बदलामुळे भारताच्या कायदेशीर व्यवस्थेतही मोठे बदल घडले. वैदिक काळापासून व्यापक बदल घडवून आणणारा भारतीय समाज, ज्याने स्त्रियांचे अनेक हक्क व सार्वजनिक जीवनात महिलांचा सहभाग हरण केला. ब्रिटिशांनी भारतात आल्यानंतर परिस्थिती सुधारली आणि त्यांनी भारताच्या सामाजिक संरचनेत बरेच बदल केले. ब्रिटीश काळातील जेव्हा तत्कालीन गव्हर्नर जनरल विल्यम बेंटिक यांनी सती प्रथा रद्द केली तेव्हा भारत हळूहळू सर्व क्षेत्रात महिलांचा समावेश साधण्याच्या उद्दीष्ट्याकडे वाटचाल झाली आणि त्या अनुषंगाने हे साध्य करण्यासाठी अनेक कायदे लागू केले गेले प्रस्तुत शोधपत्रात स्त्रियांच्या घटनात्मक हक्क आणि त्यांचे समाजातील स्थान यावर चर्चा झाली आहे.

प्रस्तावना

वैदिक युगात नर मुलाला स्त्री मुलापेक्षा जास्त प्राधान्य देण्यात आले कारण लोक असा विश्वास करतात की मुले कुटुंबात अधिक योगदान देतात. आपल्या शारीरिक शक्ती, लढाऊ

क्षमतेमुळे आणि लग्नानंतरही तो कुटूंबातच राहिल्यामुळे तो अनुकूल होता. मुलांकडे हे प्राधान्य पवित्र साहित्यात प्रतिबिंबित होते, त्यात अथर्ववेदही आहे ज्यात मुलाच्या जन्मासाठी संस्कार केले जात होते. याव्यतिरिक्त, ऋग्वेदात स्तोत्रे आहेत जी देवाच्या दिव्यरित्या उल्लेख करण्यासाठी आली होती, विधवांना अपवित्र म्हणून पाहिले जात होते, परंतु ऋग्वेदांनी त्यांच्या मूल्याची पुष्टी केली आहे. भारतातील मध्ययुगीन काळाची सुरुवात मुस्लिम शासनाच्या आगमनाने झाली, हा काळ जवळजवळ 500 वर्षे चालला होता. तथापि, रजिया सुलतान, नूरजहां आणि जहांआरा अशा त्या काळातील महिला होत्या ज्यांनी स्त्रि हक्कांच्या बाबतीत सक्रिय सहभाग घेतला, परंतु महिलांच्या स्थितीत फारसा बदल झाला नाही. मध्ययुगीन भारतीय समाजाची पुरुषप्रधान परंपरा हिंदी भाषेतील प्रसिद्ध कवी तुलसीदास यांच्या दोहोंमधून समजू शकते, ज्यांनी "घोर, गांवर, शूद्र आणि नारी, तू सब तदान के आदिरी" या शाब्दिक भाषेचा अर्थ म्हणजे प्राणी, अशिक्षित , अस्पृश्य व महिलांना शिक्षा झाली पाहिजे. त्यानंतर परिस्थिती बऱ्याच प्रमाणात बदलली आहे आणि या कायद्यात भारतीय कायदा आणि भारतीय न्यायालयांची फार महत्वाची भूमिका आहे. दैनंदिन जीवनात सहजतेने विविध भूमिका बजावून महिला समाजाची कणा बनली आहेत. कधी एक प्रेमळ मुलगी, कधी एक प्रेमळ आई, कधी एक सक्षम सहकारी, त्यांना अत्यंत कौशल्य आणि प्रेमळपणाने हाताळत आहे. तसेच, महिला सामाजिक असमानता, दडपशाही, आर्थिक अवलंबन आणि इतर सामाजिक अत्याचाराचा बळी आहेत. अनादी काळापासून, स्त्रियांवरील या निर्बंधांमुळे त्यांचे वैयक्तिक आणि व्यावसायिक विकासात अडथळा निर्माण झाला आहे.

लिंग असमानता

लैंगिक भेदभावामुळे सर्व देश सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक असमानतेचे मूळ आहेत. पुरुषप्रधान भारतीय रचनेने स्त्रिया आणि पुरुषांच्या भूमिका असमानपणे परिभाषित केल्या आहेत. जेव्हा एखाद्या स्त्रीला संपत्ती किंवा मालमत्तेच्या रूपात आनंद आणि उत्पादनाचे साधन म्हणून पाहिले जाते तेव्हा लैंगिक शोषणाकडे कल अधिक तीव्र होतो. स्त्रियानि देखील कधी-कधी अनिच्छेने किंवा स्वेच्छेने जीवनाचे वास्तव म्हणून लिंगभेदाची परंपरा स्वीकारली आहेत. तथापि, आता परिस्थिती बदलत आहे. महिलांना त्यांच्या मानवी हक्कांची जाणीव होत आहे आणि त्याविरोधात आवाज उठविला जात आहे. महिला मानवाधिकारांचे उल्लंघन

करण्याची प्रक्रिया महिला भ्रूणहत्येपासून सुरू होते. 1984 मध्ये जेव्हा भारतात भ्रूण चाचणी सुरू केली गेली तेव्हा 40000 भ्रूणहत्येची नोंद झाली. विसाव्या शतकाच्या सुरूवातीपासूनच, महिलांच्या जन्म दरांमध्ये निरंतर घट होत आहे. अशा प्रकारे, स्त्रियांच्या जीवनाचा मूलभूत अधिकार नाकारला जात आहे.

महिला अधिकार

मानवाधिकारांच्या संरक्षणासाठी भारतीय राज्यघटनेत पुरेशा तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. याव्यतिरिक्त, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी कार्य करीत आहे. समाजातील कोणत्याही व्यक्तीचे भेदभावपूर्ण वर्तन हे सामाजिक अन्यायाचे एक प्रकार आहे. जगण्यासाठी सामाजिक न्यायाची नितांत आवश्यकता आहे. जाती-धर्म-लिंगावर आधारित असमानता भारतीय समाजात दिसून येते. ही असमानता ही व्यक्तीच्या मानवाधिकारांचे उल्लंघन आहे. प्रत्येकास आदर आणि निर्भयपणे जगण्याचा मानवी हक्क आहे. हा अधिकार एखाद्या व्यक्तीच्या विकासासाठी आणि आनंदासाठी देखील आवश्यक आहे. मानवाधिकारांच्या सार्वत्रिक व्यवस्थेचे मुख्य उद्दीष्ट अशी परिस्थिती निर्माण करणे आहे की ज्यामध्ये व्यक्ती सर्व समाजात सन्मानाने जगू शकेल. मानवी हक्क प्रत्येक मानवामध्ये मूळचा असतो.

महिला अधिकार आणि कायदे

- **'अंतर्गत तक्रारी समिती' ची स्थापना**

सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या सूचनेनुसार 19 जून, 2014 रोजी महाराष्ट्र शासन, महिला व बालविकास विभागाने शासन ठराव क्र.3, त्यानुसार, कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या लैंगिक छळाच्या तक्रारींची चौकशी करण्यासाठी प्रत्येक कार्यालयात 'अंतर्गत तक्रारी समिती' तयार करण्याचे निर्देश आहेत. निर्णयाची प्रभावी अंमलबजावणी प्रत्येक कार्यालयात झाली पाहिजे.

- **. "बेटी बचाओ-बेटी पढाओ" अभियान**

केंद्र सरकारच्या अभियाना अंतर्गत 21 फेब्रुवारी 2015 रोजी "मुलींचा जन्मदर कमी" असण्याऱ्या 100 जिल्ह्यांमध्ये " बेटी बचाओ-बेटी पढाओ" ही मोहीम सुरू केली गेली. त्यात महाराष्ट्रातील 16 जिल्हे समाविष्ट आहेत.

- **'हुंडा प्रतिबंधक सल्लागार मंडळ'**

हुंडा निषेध कायदा 1961 नुसार 26 नोव्हेंबर हा दिवस 'हुंडा निषेध दिन' म्हणून पाळला जातो आणि हुंडा घेणे व देणे कायद्यानुसार गुन्हा ठरला आहे. प्रत्येक पोलिस ठाणे व जिल्ह्यात हुंडा प्रतिबंधक अधिकारी नियुक्त करण्यात आले असून या कायद्यांतर्गत तालुकास्तरीय समित्यांची स्थापना करण्यात आली आहे. हे कायदे महिलांनी ओळखले पाहिजेत आणि हुंडा घेणाऱ्याविरुध्द तक्रार दाखल करावी. हुंडा म्हणजे लग्नात मुलीला दिलेली सर्व वस्तू, कपडे, रोकड, सोने इ.

- **मेरी बेटी भाग्यश्री योजना**

महाराष्ट्र राज्यातील मुलींचे शिक्षण आणि आरोग्य सुधारण्यासाठी, त्यांच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी आर्थिक तरतूद करणे, स्त्री भ्रूणहत्या रोखण्यासाठी, मुलींच्या जन्माबद्दल समाजात सकारात्मक विचार आणणे, बालविवाह रोखणे आणि जन्म दर वाढविणे याकरिता , 01 जानेवारी 2014 पासून जन्मलेल्या मुलींसाठी सुकन्या योजना अमलात आणली आहे .

- **विशाखा गाइड लाइन्स**

नोकरीच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ रोखण्यासाठी राज्यात विशाखा गाईड लाईन्सची अंमलबजावणी सुरू आहे. यासाठी राज्यभरात तक्रार निवारण समित्यांची स्थापना करण्यात आली असून महिला, मुली आणि मुलांच्या अवैध मानवी तस्करीस आळा घालण्यासाठी 'राज्य टास्क फोर्स' स्थापन करण्यात आले आहे.

➢ **महिला वारसांची नावे नोंदविणे**

महिलांना पुरुषांना समान मालमत्ता हक्क देण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांनी कायद्यात बदल केला आहे. या दुरुस्ती अंतर्गत महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम, 1966 च्या कलम 149 अन्वये अनुक्रमे नोंदी बदलताना महिलांची नावे हक्कात नोंदविणे कायदेशीर आणि आवश्यक आहे.

➢ **दाव्याच्या पत्रासंबंधी**

महिलांवर अनेकदा त्यांच्या उत्पन्नाचा दावा करण्यासाठी दबाव आणला जातो. अस्वीकरण कराराचे प्रमाणपत्र देताना, प्रमाणपत्र देणाऱ्या अधिका-यास दुय्यम निबंधकांसह अशा नोंदींचे प्रमाणपत्र देण्यासह महिलेस तिच्या उत्पन्नाच्या हक्काबद्दल तरतूद करावी लागेल .

➢ **महिला हक्क समिती**

सर्व सरकारी आणि सार्वजनिक कार्यालयांमध्ये महिला हक्कांविषयी जागरूकता वाढवायला हवी.त्याकरिता महिला हक्क समिती आवश्यक असणे अनिवार्य.

महिला कायदेशीर हक्क

महिलांना विनामूल्य कायदेशीर सल्ला घेण्याचा अधिकार आहे. महिलांना पोलिस ठाण्यात बोलावले जाऊ शकत नाही, अर्थातच पोलिसांनी त्या महिलेच्या घरी जाऊन तिची चौकशी केली पाहिजे. महिलेची तक्रार पोलिस नाकारू शकत नाहीत. सूर्यास्तानंतर महिलेस अटक करता येणार नाही. विनंती केल्यास महिलेचा प्रतिसाद गोपनीय ठेवता येतो. तिच्या परवानगीशिवाय महिलेची ओळख उघड करता येणार नाही.

- **बाल विवाह कायदा**

बाल विवाह कायदा 1929 च्या कलम 3,4 आणि 5 अन्वये कोणत्याही मुलीचे वय 18 वर्षे पूर्ण न करताच लग्न करणे दंडनीय गुन्हा आहे.

- **कलम 376/377**

एखाद्या स्त्रीला तिच्या संमतीशिवाय संभोग करणे हे भारतीय दंड संहितेच्या कलम 376 आणि 377 नुसार दंडनीय आहे.

- **कलम 496/497**

महिलांशी व्यभिचार करणे हा भारतीय दंड संहितेच्या कलम 496 आणि 497 अन्वये दंडनीय गुन्हा आहे.

- **कलम 359/374**

तिच्या संमतीशिवाय महिलेचे अपहरण करणे हा भारतीय दंड संहितेच्या कलम 359 आणि 374 अंतर्गत गुन्हा आहे.

- **कलम 354**

स्त्रीला लाज आणणारी कोणतीही गोष्ट करणे भारतीय दंड संहितेच्या कलम 354 अंतर्गत दंडनीय गुन्हा आहे.

- **कलम 304-बी**

लग्नाच्या सात वर्षांत एखाद्या महिलेचा संशयास्पद मृत्यू झाल्यास भारतीय दंड संहितेच्या कलम 304-बी अंतर्गत हुंडाबळीचा गुन्हा नोंदविला जाऊ शकतो.

- **कलम 498-ए**

विवाहित महिलेवर तिच्या नातेवाईकांनी अत्याचार करणे हा भारतीय दंड संहितेच्या कलम 498 -अ अन्वये दंडनीय आहे.

समारोप

भारतीय समाजव्यवस्थेच्या इतिहासातील महिलांच्या स्थितीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास असे दर्शवितो की महिलांची स्थिती बऱ्याच काळापासून विवादाचा विषय बनली आहे. सत्य हे आहे

की भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती वेगवेगळ्या कालखंडात, भिन्न धर्मांमध्ये, वेगवेगळ्या वर्गांमध्ये, वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये, विभिन्न संस्कृतीत भिन्न-भिन्न आहे. महिला पुरुषांपेक्षा वेगळ्या आहेत, हा निसर्गाचा नियम आहे .भारतने 1994 मध्ये स्त्री भ्रूणहत्या प्रतिबंधक कायदा लागू केला. घरगुती हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा 2005 मध्ये लागू झाला. परंतु हे उपाय फार प्रभावी असल्याचे दिसून येत नाही. कारण कायदे असूनही, त्यांची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणेची मानसिकता पुरुषप्रधान आहे. समाजाची मानसिकता महत्वाची आहे. भारतात कठोर कायदे लागू करूनही ग्रामीण भागातील महिलांची स्थिती फारशी बदललेली नाही. या भागांत समानतेची संकल्पना अजूनही वाईट अवस्थेत आहे, परंतु भारतातील स्त्रियांचे घटते जन्म दर असे सूचित करते की आजही मुलगीपेक्षा मुलगा होण्याची तीव्र इच्छा वाढली आहे. कामाच्या ठिकाणीही महिलांच्या मानवी हक्कांचे सहज उल्लंघन केले जाते. स्त्रियांवरील शारीरिक आणि मानसिक अत्याचार, पुरुष व स्त्रियांना समान काम करण्यासाठी समान वेतन न दिल्याची प्रकरणे आहेत. पुरुषप्रधान व्यवस्था स्त्रियांसाठी अत्यंत धोकादायक आहे. महिलांना दुहेरी जखम सहन करावी लागत आहे. त्यांना गृहकाम आणि बाहेरील कामे (नोकरी, व्यवसाय) करावे लागतात. कोणत्याही देशाची संस्कृती हि त्या देशातील स्त्री सन्मानावर अवलंबून असते. अशा परिस्थितीत आपण म्हणू शकतो काय की भारतीय संस्कृती श्रेष्ठ आहे? आपण पुराणमतवादी विचारसरणीतून, विषम मानसिकतेतून बाहेर पडून उदारमतवादी, समतावादी आणि विकासाभिमुख प्रगतीशील दृष्टीकोन स्वीकारण्याची गरज आहे. जेव्हा महिलांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि पालन पोषण होईल तेव्हाच देश सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या सक्षम होईल.

संदर्भ सूची

- अमर्त्य सेन - मिसीन्ग वूमन, ब्रिटीश मेडीकॅल जरनल (1992)
- bonjourplanetearth.blogspot.com.au
- Kishwar Madhu, Where daughters are unwanted, Manushi,
- Vishwanath L.S., Female Infanticide: The Colonial Experience, Economic and Political

- कृष्ण वल्लभ सिंघ - मानवाधिकार के आयाम दिल्ली पब्लीकेषण,
- प्रदीप त्रिपाठी भारतीय संविधान और मानवाधिकार राधा पब्लिकेशन दिल्ली 2006
- कृष्ण कुमार - भारतीय दलित और मानवाधिकार, बुक एनक्लेव , जयपूर 2002